

## ВИЗАНТИЈА У СРБИЈИ – СРПСКА САМОСВОЈНОСТ И РОМЕЈСКИ УТИЦАЈ

БОЈАНА КРСМАНОВИЋ  
ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

Пре три деценије изнета је меродавна оцена да се Србија током скоро свог целокупног развоја ширила на рачун Византије и њених територија.<sup>1</sup> Осим што подсећа на то да се историја српске средњовековне државе не може проучавати ван историје Царства на Босфору, та констатација у фокус ставља српско-византијске оружане сукобе. Како је ратовање, по правилу, пратила потреба супротстављених страна за бољим међусобним упознавањем, оружани сукоби, ма како кроз историју оцењивани и класификовани, стварали су могућности за ширење разноврсних утицаја. Византијско занимање за Србе и њихову најранију историју на Балкану потврдио је још Константин VII Порфирогенит (913–959), који је осам глава (29–36) у *De administrando imperio*, спису поверљивог карактера, посветио Србима и Хрватима. Њихово насељавање на Балканско полуострво – у подручје на које је Византија, као једини наследник Римског царства, полагала историјско право – цар писац је објаснио као догађај који се десио уз дозволу и сагласност цара Ираклија (610–641).<sup>2</sup> Тако је званично почело писање историје *Срба у Византији*, коју је све до краја XII века карактерисало настојање Царства да обезбеди и утврди, макар формалну, покорност Срба. Но, у првим вековима по досељавању Срба, византијска балканска политика била је усмерена на Бугаре у толикој мери да се балканска граница Царства одређивала готово искључиво према Бугарима и њиховој држави. За разлику од Бугара, који су образовали јединствену државу, што је на изванредан начин поједностављивало односе између два политичка ентитета – Византије и Бугарске, Срби су све до Стефана Немање били раздељени у

неколико самосталних кнежевина под домаћим владарима – Неретљанска област/Паганија, Захумље, Травунија, Дукља, Србија (Рашка и Босна) (сл. 113, 121) – у које је византијски утицај продирао неједнаким интензитетом.<sup>3</sup>

Настањивање Срба на територију на коју је Византија претендовала условило је да се са становишта царске политичке идеологије историја Срба, као уосталом и историја Бугара, перципира као историја једног народа *унушар Византије*. Отуд су се и појавиле оцене да је однос према Србима био више ствар унутрашње него спољне политике Цариграда, те да су српски владари, са становишта царске идеологије, схватани више као (непослушни) поданици, а не (непоуздани) владари и савезници.<sup>4</sup> Период до покорвања Балкана у време Василија II (976–1025) био је испуњен сукобима, пре свега између Византије и Бугарске, а затим сукобима или привременим савезништвима Византинаца и Срба, као и Срба и Бугара.<sup>5</sup> Покушаји Византије да подвласти српске земље имали су персонални а не институционални карактер, пошто су готово искључиво почивали на утицају и притиску који је Византија успевала да успостави и оствари међу члановима владарских породица у српским земљама. Додељивање дворских (чиновничких) титула српским владарима – *анџијали* и *џајрикије* Михило Вишевић у Захумљу (прва половина X в.), *џрошосџајарије епџ тоџ Хрвосотрикџинов*, *џџаџи* и *сџџраџеџи* Срдије и Захумља, Љутевид (средина XI в.), *џрошосџајар* Михаило Војислављевић у Дукљи (друга половина XI в.)<sup>6</sup> или

<sup>1</sup> Ђирковић, *Србија уочи Царсџива*, 4.

<sup>2</sup> *Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio*, 31–32; ВИНД II, гл. 31–32 (Б. Ферјанчић).

<sup>3</sup> Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*.

<sup>4</sup> Blangez-Malamut, Casouros, *L'image des Serbs*, 112 sq.; Максимовић Љ., *Византијска владарска идеологија*, 159–160.

<sup>5</sup> ИСН I, 141–169 (С. Ђирковић).

<sup>6</sup> ИЦГ I, 391 et sq.



Сл. 27. Јустинијана Прима (Царичин град), епископска базилика

Константин (Бодин), *ἡρώσεωσαστῆς* и *εκσυσιјасτῆς* *Диклије и Србије* (вероватно 1081, сл. 77)<sup>7</sup> – само су неки показатељи скромних реалних домета политике и цивилизацијског уплива Византије на подручју западног Балкана.

Са епохом Василија II – која је, после готово четири деценије ратовања са Самуилом и његовим наследницима (976–1018/1019), Царству донела превласт на Балкану и успостављање границе на Дунаву – Византија је најзад добила прилику да власт на том подручју постави на институционалне основе. Оснивање нових тема (са стратезима и дукама/катепанима на челу) и образовање аутокефалне Охридске архиепископије водило је укључивању Срба у *Византију* и јачању ромејског присуства у српској земљи више него икад до тада. Тема названа *Србија* – која је обухватала Рас и рашку област,<sup>8</sup> будуће језгро државе Стефана

Немање – имала је бар двојицу ромејских стратега – Константина Диогена и извесног Николу.<sup>9</sup> Но, управни систем у рубним западним деловима Полуострва није био дуговечан – после око две деценије Византија је била принуђена да се врати већ опробаној политици ослањања на локалну елиту, те је тако Љутевид постао *στράτηγος* *Србије и Захумља* (1039).<sup>10</sup> Упоредо са зоном непосредне византијске власти, оличене у тематској организацији, Срби су опстали у кнежевинама које нису биле укључене у тематски систем а које су, бар за извесно време током XI века, признавале врховну власт византијског цара. Управо из тих области (које су биле укључене у дукљанску кнежевину) кренула је и борба Срба против централне византијске власти. За разлику од управног система, укључивање појединих српских области у Охридску

<sup>7</sup> Cheynet, *La place de la Serbie*, 89–97; Коматина, *Византијска историја Константина Бодина*, 61–76.

<sup>8</sup> Локација теме Србија је предмет дискусије, cf. рад С. Бојанина и Б. Крсмановић у првом тому.

<sup>9</sup> Laurent, *Le thème*, 190, n. 1 (cf. *Catalogue of Byzantine Seals*, 34.1); Zacos, Nesbitt, *Byzantine Lead Seals II*, no. 628; cf. Swiencickij, *Byzantinische Bleisiegel*, 339–440, no. 11; за корекцију читања v. Laurent, *Le thème*, 189.

<sup>10</sup> Falkenhausen, *Eine byzantinische Beamtenurkunde*, 10–23; Maksimović, *Βυζάντιο και οι Σέρβοι*, 82–83.



Сл. 28. Горњи Матејевац, Латинска црква



Сл. 29. Манастир Стара Павлица

цркву (пре свега преко епископија Рас, Липљан, Призрен, Сирмијум),<sup>11</sup> имало је далекосежнији значај. У тим деловима Царства Срби су се први пут нашли под непосредним утицајем византијске цркве.

Иако су Срби од досељавања на Балкан били изложени христјанизацији, тај процес је ипак трајао дуго и спровођен је у етапама. Срби су у својој најранијој историји били под утицајем приморских центара у Далмацији, који су политички били везани за Цариград а црквено за Рим. Тако се десило да у покрштавању Срба, спровођеном готово током два века њихове најраније историје на Балкану, када су настајале и прве српске кнежевине, Византија није имала одлучујућу улогу.<sup>12</sup> Чак и у доба Василија I (867–886), када је оснивање теме Далмације омогућило јачи политички а тиме и културни утицај

Царства на Словене у залеђу, Срби су у црквеном погледу били у већој мери везани за латинске центре. У наредном периоду, фактички до покоравња Балкана у време Василија II, део српских области био је добрим делом посредно под утицајем Византијске цркве – преко Бугарске цркве (најпре у периоду Првог бугарског царства а затим и Самуиловог царства). Оснивање Охридске архиепископије укинуло је ту посредничку улогу Бугара и омогућило византијској црквеној организацији непосредно учешће у богослужбеној активности у једном делу српских земаља. Међутим, ограниченост тог утицаја видљива је из чињенице да је Дукља (касније Зета) – једна од тадашње две српске државе – остала у већој мери везана за римску цркву, а да је Рашка (касније позната као Србија) само једним делом била повезана са Охридском архиепископијом.

Питање је у којој је мери војни тријумф Византије из 1018/1019. пореметио вековну – политички гледано – инерцију у српско-византијским односима. И Дукља (Зета) и Рашка (Србија) врло су брзо обновиле непријатељство са Царством. Када је Србија у XII веку

<sup>11</sup> Gelzer, *Bistümverzeichnisse der orientalischen Kirche* II, 42–46. Епископија Сирмијум има посебан значај уколико се тема Србија идентификује са Сирмијумом и његовом облашћу, cf. рад С. Бојанина и Б. Крсмановић у првом тому.

<sup>12</sup> Максимовић Љ., *Покрштавање Срба и Хрватиа*, 155–174; idem, *Византија као изазов*, 150 et sq.



Сл. 30. Мозаичка икона Богородице Одигитрије са Христом, манастир Хиландар

фактички постала једини носилац политике која је на западном Балкану креирана према Византији, сви њени политички напори били су усмерени на осамостаљење од Цариграда. Односи су били дефинисани по устаљеном обрасцу, уобличеном у претходним столећима: према српским владарима (великим жупанима) Византија се упорно односила као према царским поданицима (чиновницима), а Срби су у Византији гледали и даље моћног непријатеља, не тражећи – бар наизглед – у византијској цивилизацији ни ослонац нити пример за угледање.<sup>13</sup> Због тога ни древни остаци материјалне културе Царства,

<sup>13</sup> Детаљније: Максимовић Љ., *Византија као изазов*, 150 et sq.; idem, *Србија и методи управљања Царством*, 55–64.

које су Срби затекли по досељавању на Балкан, нису могли значајније отворити путеве утицаја ромејске културе у српској средини. Ван њеног интересовања остали су значајни касноантички и рановизантијски градови, попут Ромулијане, Улпијане и Јустинијане Приме (Царичин град, сл. 27), разорени још у време сеобе народа, напуштени и сасвим заборављени.<sup>14</sup> Такво стање ствари сасвим је разумљиво и стога што је у копненом залеђу српских земаља градска култура била неразвијена све до позног средњег века. Међутим, судећи по ономе што је сачувано и истражено, јасно је да значајнији утицај на развој српске материјалне културе нису имали ни затечени византијски храмови. Њихов уплив на сувремену и нешто познију српску уметност не може се поуздано уочити ни пратити. Већина тих цркава била је касније потпуно преграђена у складу са измењеним потребама и схватањима српске средине (Богородица у Топлици, Свети апостоли у Пећи, Љевишка, Градац, Ариље, Грачаница, Липљан, Ајноваци итд.) (сл. 130, 186, 190, 255, 256).<sup>15</sup> Међу ретке и слабо утицајне изузетке може се убројати тек неколико цркава, попут базилике Светог Прокопија у Прокупљу или малих храмова као што су Матејевац код Ниша (сл. 28) или Стара Павлица (сл. 29).<sup>16</sup> Осим тог сакралног наслеђа, нешто дуже трајање и значај имала су поједина византијска утврђења на дунавској граници Царства. Ту би на првом месту требало поменути кастел у Београду, језгро познијих средњовековних фортификација овога града.<sup>17</sup>

Прекретница у српско-византијским односима, па и извесне промене у сфери културних утицаја, наступиле су са епохом Стефана Немање (1166–1196), родоначелника династије Немањића (1166–1371). Још у време док је он био удеони кнез, који је под својом влашћу држао области на истоку, на граници према Византији, продор византијских културних утицаја постао је уочљивији. Немањини покушаји да прошири своју територију на рачун суседних византијских области доводили су га у сукоб са царем, али су истовремено отварали могућности за успостављање ближих веза (сл. 132). Манојло I Комнин (1143–1180) једном је приликом (око 1163, или, вероватно и раније)

<sup>14</sup> Zanini, *The Urban Ideal*, 196–223; Bavant, *Caričin Grad*, 337–374.

<sup>15</sup> За литературу о овим споменицима в. чланке који следе у овом тому.

<sup>16</sup> Ракоција, *Црква у Горњем Матејевцу*, 7–24.

<sup>17</sup> Popović M., *Les forteresses*, 169–185; Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*.



Сл. 31. Манастир Сопоћани, параклис Светог Симеона Српског, свети Симеон Српски



Сл. 32. Манастир Милешева, архиепископ Сава Српски

издејствовао формално признавање своје врховне власти, утврдивши споразум тако што је Немањи уступио област Дубочицу и доделио му „царски сан”.<sup>18</sup> Да ли је укључивање удеоног кнеза у византијску хијерархију ојачало његово положај у односу на старију браћу – није утврђено,<sup>19</sup> али, судећи по житијима Симеоновим, политика према Византији била је од великог значаја за све Завидине синове. Вест да је међу браћом букнуо сукоб зато што је Немања, не питајући старију браћу, почео у својој области да *зида цркве*<sup>20</sup> у том смислу изазива пажњу. Реч је о две манастирске

цркве, од којих је прву (?),<sup>21</sup> посвећену Пресветој Богородици (данас у рушевинама, сл. 130), Немања само обновио; друга, посвећена Св. Николи (сл. 129), за коју се у житијима вели да ју је саградио, за ову прилику има већи значај из неколико разлога. Прво, питање је да ли је она у потпуности представљала ктиторско дело Стефана Немање или је реч о византијско-српском подухвату.<sup>22</sup> Друго, она се налазила у Топлици, у подручју надлежности нишког епископа, једног од суфрагана поглавара Охридске цркве, што сведочи о јачању Немањиних веза са представницима

<sup>18</sup> *Стефан Првовенчани* (1999), 20–23.

<sup>19</sup> Пириватрић, *Манојло I Комнин*, 89–118.

<sup>20</sup> *Стефан Првовенчани* (1999), 24–25.

<sup>21</sup> Тодић, *Ране задужбине Стефана Немање*. V. рад М. Марковића о српској уметности у XII столећу у овом тому.

<sup>22</sup> Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 492–493.



Сл. 33. Манастир Хиландар, католикон



грчког епископата, али и са тадашњим архиепископом Адријаном (Јованом) Комнином (после 1139/пре 1143 – барем до лета 1163) или можда Евстатијем, који га је наследио на том положају (друга половина 1163–1170).<sup>23</sup> У сваком случају, без сагласности и одобрења епископа, Немања није могао приступити обнови старих нити изградњи нових цркава у подручју Охридске архиепископије.<sup>24</sup> То што је црква Св. Николе по својим архитектонским елементима имала узор у цариградској архитектури, можда управо у средњој цркви манастира Христа Пантократора, која је уједно била и гробна црква Комнина,<sup>25</sup> потврђује да су њеном изградњом руководили византијски мајстори.

Продор византијских културних утицаја јачао је независно од војно-политичких заплета између Србије и Византије, који су обележили прве деценије дуге самосталне владе великог жупана Стефана Немање (сл. 31). Ту почиње јасно да се исказује амбивалентан однос Срба према Византији, дефинисан покушајима ширења на рачун Царства, с једне стране, и истовременим угледањем на многе његове вредности, с друге стране. Немањино покораване Манојлу Комнину из 1172, када је вођен у тријумфалној поворци у Цариграду, омогућило је српском владару да први и једини пут посети престоницу Царства. Према Евстатију Солунском, Немања је тада имао прилике да види фреске (τοικίματα), највероватније у Великој Палати,<sup>26</sup> на којима су приказани војнички успеси Манојла I Комнина. Међу њима су биле и сцене на којима је приказан сâм Немања, његово одметање од Византије и покораване цару. Чини се да су ликовне представе оставиле утисак на великог жупана, јер Евстатије вели да је Немања, посматрајући слике, одобравао и прихватао све призоре представљене сликом, негодујући, наводно, само зато што уз име Немања није дописана реч *ροδ* (δοῦλος).<sup>27</sup>

У времену које је уследило, непријатељства између Византије и Србије нису прекинута. До пресудне битке дошло је око 1191,<sup>28</sup> на реци Морави. На први поглед парадоксално, војнички пораз српске војске отворио је могућност Немањи да учини не само најкрупнији корак ка осамостаљењу и јачању своје државе већ и

<sup>23</sup> Prinzing, *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz*, 412.

<sup>24</sup> Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија*, 197–208.

<sup>25</sup> Шупут, *Цариградски извори*, 171–178.

<sup>26</sup> Радојчић, *Порџреџи*, 12–13.

<sup>27</sup> *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora*, Λόγος Μ, 217; ВИИИЈ IV, 220 (Б. Ферјанчић).

<sup>28</sup> Пириватрић, *Хронологија и историјски контекст*, 50, н. 14.



Сл. 34. Ариље, црква Светог Ахилија, краљ Милутин

онај који је водио стварном укључивању Србије у византијску хијерархију држава и њених владара.

Брак између синовике Исака II Анђела (1185–1195) Евдокије и Стефана Немањића, средњег сина Стефана Немање, склопљен непосредно пре битке на Морави или након ње,<sup>29</sup> добио је још више на значају у време када је Алексије III Анђеоски, Евдокијин отац, ступио на престо у Цариграду (1195–1203). Као царски зет, Стефан Немањић је уздигнут у изузетно високо достојанство севастократора,<sup>30</sup> а родбинска веза између две владарске породице, византијске и српске, имала је не само политичко-идеолошке већ

<sup>29</sup> Ферјанчић, *Када се Евдокија удала*, 217–224.

<sup>30</sup> Ферјанчић, *Севастократиори у Византији*, 168–170.

и далекосежне религијске, културне и друштвене последице. Званични заокрет ка ортодоксији, за који су својим деловањем заслужни Немањин најмлађи син, монах Сава (сл. 32), а затим и сам Немања (сл. 31) и његов наследник на престоу Стефан Немањић, био је корак који је трајно везао српску државу за византијске традиције, отварајући путеве све ширем присуству ромејске културе у Србији.<sup>31</sup> У том дуготрајном процесу преузимања византијске баштине светогорски манастир Хиландар је (сл. 33) имао од оснивања (1198) до данас истакнуто место.<sup>32</sup>

Угледање на Византију било је, међутим, у свим сегментима прилагођавано потребама српске државе и друштва. Речено је видљиво у домену преузимања и прераде византијске политичке идеологије. Стефану-Симеону Немањи је било јасно његово место у хијерархији владара, као и порекло његове власти, што је и изразио у Хиландарској повељи (1198) речима „Бог премилостиви утврди Грке царевима, Угре краљевима ... и постави ме(не) великог жупана“.<sup>33</sup> Српски владари XIII века називали су се самодршцима а државу су сматрали Новим Израиљем.<sup>34</sup> Иако су оба појма нађена у византијским узорима, у српској пракси су добила нов смисао. Прихватање византијске политичке доктрине је прилагођавано потребама патримонијалне државе, па је већ у време првих Немањића рођен култ светородне династије. Изграђивање сопственог светитељског пантеона (сл. 16, 98, 99), канонизацијом родоначелника династије и његових наследника на престоу (свих владара изузев цара Душана), као и многих поглавара српске цркве, представљало је велико одступање од византијских узора.<sup>35</sup>

За развој српске књижевности несумњиво је да је највећи значај имао св. Сава. Превођење богослужбених књига са грчког на српскословенски језик, а посебно, преузимање и превођење типика византијских манастира (од посебног значаја био је типик цариградског манастира Богородице Евергетиде), као и номоканона, омогућили су да се правни темељи српске црквене

<sup>31</sup> Ђирковић, *Свети Сава*, 27–38.

<sup>32</sup> Живојиновић, *Историја Хиландара I*; Максимовић Љ., *Хиландар*, 9–16; Крсмановић, *Оснивање словенских манастира*, 51–75; eadem, *Акћ иројиа Герасима*, 101–112.

<sup>33</sup> Трифуновић, Бјелогрић, Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља*, 49–59; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писана I*, 67–69.

<sup>34</sup> Maksimović Lj., *Η εθνογένεση των Σέρβων*, 24 sq.; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*.

<sup>35</sup> Максимовић Љ., *Византија као изазов*, 154–155.





Сл. 35. Манастир Грачаница, краљица Симонида

организације уобличи према византијском моделу. При томе, та жива литерарна активност, коју је својом делатношћу поспешивао св. Сава, није била лишена самосвојности – превођење богослужбених књига подразумевало је прилагођавање њиховог садржаја потребама српских манастира, задужбинама владара из династије Немањића.<sup>36</sup> Посебно треба истаћи да су Сава и Стефан Немања написали животописе свога оца, чиме су лично подстицали даљи развој домаће књижевне делатности у Србији, по византијском узору али у циљу стварања владарске идеологије самосталне српске државе. Сакрална архитектура, развијана делимично под византијским утицајем, такође није била лишена самосвојности, оличене у мешавини стилова и западним узорима, који су у државу Немањића долазила преко њених приморских области (сл. 135–138, 152, 153 и 155–158).<sup>37</sup>

Међународни политички односи, изазвани крсташким освајањем Цариграда 1204, отворили су простор за даљи успон средњовековне српске државе. Стефан Немањић је затражио и добио краљевску круну од Рима 1217, у време када је Византијско царство престало да постоји. Но, у тим околностима, све уочљивије политичко осамостаљивање Србије није водило раскиду са византијским узорима: самосталност српске цркве добијена је у Никеји 1219. на начин који би се за византијски свет могао сматрати уобичајеним.<sup>38</sup> За организацију српске аутокефалне архиепископије од највећег значаја био је управо манастир Хиландар (сл. 33), чији су монаси – образовани у грчкој духовној средини – били заслужни за оснивање и развој домаћег епископата.<sup>39</sup> Српска црква је управо преко Хиландара одржавала тесну везу са Византијском црквом, независно од политичких околности. Та монашка породица, смештена унутар византијског Атона, временом је постала и својеврсно српско дипломатско упориште, те су игумани Хиландара често обављали и важне политичке мисије на цариградском двору. Повезаност Срба са Светом Гором посебно је дошла до изражаја у време непосредне српске власти над тим грчким монашким средиштем (1345–1371). Тако су

Хиландар и Света Гора постали део српске културне историје у много већој мери него што је то био случај са другим словенским народима – Русима и Бугарима – који су пре Срба успели да оснују сопствене монашке заједнице на Атону.<sup>40</sup>

Период од проглашења краљевства (1217) до успостављања српског царства (1345/1346) карактеришу војни и политички сукоби, који су постали интензивнији од друге половине XIII века, од епохе српске експанзије ка југоистоку. С друге стране, реч је о периоду током којег је српска династија успостављала важне везе са другим владарским породицама. Повезивање српског двора са византијским, угарским, бугарским, као и западним дворovima, мењало је српско друштво, будући да су такве везе отварале могућности за успостављање ближих дипломатских, културних, привредних и војних контаката.

Од времена Стефана Немањића тенденција да се српско-византијски односи ојачају успостављањем брачних савеза била је готово непрекинута. Иако брак између Стефана Немањића и Евдокије, ћерке Алексија III Анђела, није потрајао (узима се да је окончан око 1202. године), њихов потомак, краљ Радослав (1227–1233) оженио се ћерком Теодора I Анђела (1214–1230), епирског деспота, а затим и солунског цара. Ослањајући се на епирске Анђеле, Радослав је јачао византијски утицај у Србији, па је, тако, и сâм узео чувено византијско презиме Дука. Међутим, приметно је да се Србија у периоду до рестаурације Царства у већој мери окреће савезништву са Угарском и Бугарском, а такође и савезништву са западним угледним породицама (са француском породицом Анжу). Обновом Византијског царства 1261. и почетком дуге владавине Михаила VIII Палеолога (1259–1282) отворене су нове могућности за јачање византијског утицаја на Балкану. Србија је у тим околностима тражила ослонац у Угарској, о чему говори и женидба Драгутина (1276–1282, сл. 179), најстаријег сина краља Стефана Уроша I (1243–1276), угарском принцемом Каталином (сл. 235). Иако покушај да се Милутин, други Урошев син, ожени византијском принцезом Аном, ћерком Михаила VIII, није успешно окончан, он указује на значај који је Византија у својој спољној политици придавала брачним везама, као и на место које је српска држава изборила у односу на своје суседе.

<sup>36</sup> ИСН I, 328–340 (Д. Богдановић); Шпадијер, *Светогорска базилика*.

<sup>37</sup> О томе в. детаљније у тексту М. Марковића о српској уметности у XII столећу у овом тому.

<sup>38</sup> Ферјанчић, Максимовић, *Свети Сава и Србија*, 13–26.

<sup>39</sup> Јанковић, *Епископије Српске цркве*, 73; Мошин, Пурковић, *Хиландарски игумани*.

<sup>40</sup> Krsmanović, *Mount Athos and Political Thought*, 156–166; eadem, *Оснивање словенских манастира*, 51–75.



Сл. 36. Икона светог Стефана Дечанског са житијем, детаљ: Битка код Велбужда, дело сликара Лонгина, манастир Дечани

Од времена краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) (сл. 34, 98, 237–239) византијски утицај продире у готово све сегменте српског средњовековног друштва. Реч је о процесу који се често назива *византишнизацијом Србије* и чије основе почивају на укључивању пространих византијских територија у границе српске државе. У Милутиново доба (сл. 208) византијска Македонија, чије је северне делове освојила српска војска, постаје расадник из којег Србија преузима низ византијских институција.<sup>41</sup> То непосредно упознавање са византијском државном и друштвеном структуром и њихово преузимање и прилагођавање стању у матичној држави убрзано је мењало српско друштво.

О свестраном продору византијских утицаја сведоче, између осталог, и описи прилика на дворovima српских краљева који илуструју промене у начину живота на двору (који је везиван за резиденцијална места) и српском дворском церемонијалу. Оне су несумњиво биле последица освајања византијских

области, али и последица економског узлета Србије, заснованог на развоју рударства и трговине, који постаје очигитији од времена Уроша I. Преносећи утиске византијског посланства које је око 1269. посетило двор краља Уроша I, у циљу склапања брака између Ане и Милутина, речи Георгија Пахимера илуструју дубоке културолошке разлике које су постојале између Византије и Србије око средине XIII века. Цареви изасланици су известили да је на српском двору све „припросто и сиромашно”, те да код краља Уроша нису видели ништа што би било „достojно свите и одговарајуће [sc. краљевске] власти”. Са своје стране, Урош се чудио византијској пратњи, изражавајући посебно презир према евнусима („е, е, шта је то? нама није уобичајено такво понашање”), који су чинили обавезни део принцезиног окружења.<sup>42</sup>

Свега тридесет година касније Теодор Метохит даће сасвим другачију слику. Његов извештај, написан током прве половине априла 1299, односи се

<sup>41</sup> Максимовић Љ., *Македонија*, 29–50.

<sup>42</sup> *Georges Pachymères*, 453; ВИИНЈ VI, 22–27 (Љ. Максимовић).

на преговоре о склапању брака између Симониде и српског краља, који су са Милутином вођени у Скопљу. Наспрам Пахимеровог штурог и неповољног описа стоји Метохитов детаљан извештај, који на својеврстан начин илуструје брзину којом је српска елита усвојила византијске обичаје и навике и пре склапања брака Милутина и Симониде. Церемонијал који је пратио пријем Теодора Метохита код српског краља, Милутинова свечана и раскошна одора, као и свечана одећа српских племића, стварали су призор „по угледу на царску и, колико је могуће било, ромејску племенитост”. Посланик Андроника II посебно је био импресиониран обиљем, укусом и разноврсношћу јела и посланица, у којима је уживао током готово тромесечног боравка на српском двору. Да се Милутин заиста потрудио показује и детаљ да је у посне дане служена риба, па чак и од оне врсте „великих и масних дунавских” (вероватно јесетра) која се, каже Метохит, ретко могла наћи и у Цариграду.<sup>43</sup>

Византија је у тим временима непрестано продубљивала свој утицај у Србији, а посебно од 1299, када је склопљен брак између Милутина (сл. 239) и византијске принцезе Симониде (сл. 35, 240), ћерке цара Андроника II Палеолога (1282–1328). Оженивши се Симонидом, Милутин је као царски зет заузео угледније место у хијерархији хришћанских владара. Од тог доба вишеслојност византијског утицаја постаје конкретнија, па, према томе, и уочљивија у различитим сферама српског друштва – у администрацији, на двору, владарској идеологији, књижевности, ликовној уметности итд. Брачни савез између два владарска дома, Палеолога и Немањића, временом је добио и нову димензију, која се огледала у покушајима Ирине-Јоланте, супруге Андроника II, да она лично стекне већи уплив на дешавања у Србији. Нићифор Григора сликовито описује царичине изјављене наде у погледу потомства које се очекивало од брака између Милутина и Симониде, када је Ирина, желећи да „украси кћер знацима царског достојанства” слала своме зету владарску „капу” (καλύπτρα) сваке године украшену све скупочице. Када је постало јасно да Милутин неће имати децу из брака са византијском принцезом, Ирина је наводно имала план да једног од својих синова, најпре Димитрија а затим и старијег Теодора, приближи краљу како би га он учинио наследником српског престола. Али

<sup>43</sup> Mavromatis, *Le kralj Milutin*, 103–105; ВИИНЈ VI, 110–114 (И. Ђурић); Радојичић Д., *Дијалози за њирезом*, 89–90.

„суровост”, „непријатност” и „необичност” Србије одвратили су синове од мајчиних амбиција.<sup>44</sup>

Ипак, успостављање тесних родбинских веза између византијске и српске династије омогућило је да Милутинови наследници на престолу Стефан Дечански (сл. 97, 242, 403, 420, 426), његов син (1322–1331),<sup>45</sup> и Стефан Душан (сл. 37, 245–248), његов унук (1331–1355), услед политичких заплета у Србији, као изгнаници бораве дужи низ година на двору у Цариграду. Тај лични доживљај престоницке средине, којој су будући српски владари били изложени, морао је утицати и на њихову перцепцију Византије, као и на преношење њених културних образаца у Србију. Други брак Стефана Дечанског са Маријом Палеолог, ћерком Јована Палеолога, синовца Андроника II, уплутао је српског владара дубље у политичке размирице унутар византијске владајуће породице. Тај брак није пореметио наследни ред унутар српске династије, те је полубрат Стефана Душана, Симеон, био касније награђен највишим достојанством у Српском царству – титулом деспота.

Управо је у време владе Стефана Душана (сл. 222) византијски утицај у Србији досегао врхунац. Укључивање јужне и источне Македоније, централне и јужне Албаније, Епира, Тесалије, Етолије и Акарнаније у границе српске државе поставило је Душана, бар у погледу власти над византијским територијама, готово у исту раван са малолетним Јованом V Палеологом и претендентом на цариградски престо Јованом Кантакузином. По освајању Сера 1345. Душан се прогласио за цара, да би се на Ускрс 1346. у Скопљу и крунисао. Подражавање и прилагођавање византијских модела било је пре свега видљиво из Душанове композитне владарске титулатуре, која се јављала у две верзије, српској – „цар Срба и Грка” и грчкој – „цар Србије и Романије”,<sup>46</sup> као и у другим сегментима карактеристичним за његову владавину (додељивање највиших царских достојанстава деспота, севастократора и цезара). Најупечатљивији чин његове царске делатности било је издавање *Законика* (1349, а допуњен 1354),<sup>47</sup> који је, уз друге византијске правне списе, раније преведене и прилагођене домаћим потребама (*Номоканон свейої Саве, Јустинијанов закон,*

<sup>44</sup> *Nicephori Gregorae Byzantina historia* I, 241–244; ВИИНЈ VI, 176–179 (С. Ђирковић, Б. Ферјанчић).

<sup>45</sup> Марјановић-Душанић, *Свейи краљ*, 216–268.

<sup>46</sup> Максимовић Љ., *Грци и Романија*, 61–78; *idem*, *Српска царска тишјула*, 17–196.

<sup>47</sup> *Душанов законик*.



Сл. 37. Полошко, црква Светог Ђорђа, краљ Стефан Душан

Синџајма Маџије Власџара) имао одлучујући утицај на правну историју средњовековне Србије, засноване преваходно на рецепцији византијског права.<sup>48</sup>

Пропратне речи уз Законик указују на то да је Душан себе видео као једног од православних царева у низу који почиње Константином Великим, оснивачем Царства на Босфору.<sup>49</sup> Отуд би се уздизање српске средњовековне државе у ранг Царства могло разумети као вид најизраженијег византијског утицаја у Србији. Преузимањем идеје византијског универзализма Душан је превазишао интересе националне државе. Његова епоха могла би се означити називом *Византија у Србији* исто као и називом *Србија у Византији*, будући да је реч о највишем ступњу укључивања Србије у византијски политички, идеолошки и културни концепт.<sup>50</sup>

Реакција Цариграда на Душаново проглашење а затим и крунисање за цара на својеврстан начин одликава сложеност српско-византијских односа средином XIV века. Пут од краља до цара Душан је прелазео укључујући се у сукоб између породица Палеолога и Кантакузина. Најпре је био савезник претендента Јована Кантакузина, а потом и цариградског регенства, сукобљених странака које су заступале права малолетног цара Јована V Палеолога на престо. Сложеност политичко-војних околности које су потресале Византију током грађанског рата 1341–1354. и у којима је Душан узимао учешће, имале су за последицу изостанак непосредне званичне реакције Цариграда на Душаново крунисање. До ње је дошло тек пошто је царски престо припао Јовану VI Кантакузину (1347–1354). Но, та је реакција била амбивалентна. Док га је Јован V Палеолог у повељи манастиру Хиландару означио као „цара Србије” (1351),<sup>51</sup> Кантакузин никада није признао царску титулу свом некадашњем савезнику а потом противнику. Цариградска црква на челу са патријархом Калистом реаговала је на уздизање српске цркве у ранг патријаршије и Душаново царско крунисање тек, како се претпоставља, око 1352.<sup>52</sup> Садржај акта о изопштењу Душана, српског патријарха Јоаникија (који га је крунисао за „цара Срба и Грка”) и виших представника српске цркве није сачуван, али би се



Сл. 38. Манастир Каленић, деспот Стефан Лазаревић

могао реконструисати на основу акта деспота Јована Угљеше (1356–1371) из 1368, који говори о измирењу цариградске и српске цркве. У њему се помиње да је Цариград замерао Душану то што се називао аутократом Србије и Романије, те што је неканонски створио саморукоположеног патријарха.<sup>53</sup> Раскол између српске и грчке цркве оптерећивао је политичке односе између Србије и Византије, онемогућавајући, изме-

<sup>48</sup> ИСН I, 557–565 (Д. Богдановић).

<sup>49</sup> Законик цара Душана (1960), 147–162.

<sup>50</sup> Ђирковић, *Србија уочи Царства*, 8–13; Максимовић Љ., *Царство Стефана Душана*, 191–206; Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, 381–409.

<sup>51</sup> *Actes de Chilandar*, no. 138, l. 7.

<sup>52</sup> Пириватрић, *Византијске пресјаве о Србима*, 269–277.

<sup>53</sup> Соловјев, Мошин, *Грчке повеље*, XXXV, 258–267; Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, 399 et sq.

ђу осталог, и њихово садејствовање у борби против Османлија. Међутим, анатема цариградског патријарха није против Душана окренула целокупну православну заједницу. Довољно је рећи да је српски цар подршку својој власти обезбедио унутар Свете Горе (уз поштовање примата византијског цара), најважнијег и јединственог монашког центра позновизантијске епохе.<sup>54</sup> Српски духовни кругови су се управо посредством Свете Горе у време цара Душана упознавали са исихастичким учењем и текстовима Григорије Паламе.

После Душанове смрти 1355. власт је преузео његов син Урош (1355–1371, сл. 232), који није успео да одржи територијални интегритет српског царства. Византијски утицај временом ће бити изузетно ојачан у Серској држави, којој ће припасти и Света Гора. Управо ће из Сера доћи иницијатива за измирење са цариградском патријаршијом. Захваљујући настојању деспота Јована Угљеше (1365–1371), владара Серске државе, потписан је 1368. акт о измирењу, у којем се осуђује први српски цар и стварање српске патријаршије. Деспот Јован Угљеша признао је врховна права цариградске цркве на својој територији, али акт о измирењу Цариград је потврдио 1371, у време када су области браће Мрњавчевић у Македонији потпале под врховну турску власт. Исход Маричке битке, у којој су погинули и деспот Јован Угљеша и његов брат краљ Вукашин (сл. 232) донекле је обесмислио другоочекиване и прижељкиване политичке последице црквеног измирења. Коначно измирење српске и византијске цркве, до којег је дошло 1375, у време кнеза Лазара (1371–1389), издејствовано је залагањем духовних кругова у Србији, блиско повезаних са Византијом пре свега преко манастира Свете Горе.<sup>55</sup>

Иако није учествовала у Маричкој бици, Византија је после 1371. и сама стекла статус вазалне државе. Он је привремено измењен тек после битке код Ангоре 1402. Пораз Османлија вратио је под византијско окриље српске земље, те је Стефан Лазаревић (1389–1427, сл. 38, 325, 340–342) знаке деспотског достојанства добио у Цариграду, лично од

византијског цара Јована VII Палеолога, што му је 1410. потврдио и Манојло II Палеолог (1391–1425).

Политичко и војно слабљење Византије, све уочљивије од друге половине XIV века, није умањивало идеолошку и културну упућеност Србије на византијске традиције. Један од показатеља дубоке припадности средњовековне Србије византијској културној баштини јесу и апокрифне генеалогije, које су у Србији стваране по византијском моделу.<sup>56</sup> Упознавање Срба са садржајима византијских хроника Георгија Монаха, Јована Малале, Константина Манасије и Јована Зонаре стварало је током XIV и XV века потребу за уклапањем домаће историје у токове светске повести, у којој је централно место припадало Царству на Босфору. Тако је Константин Филозоф саставио генеалогiju деспота Стефана Лазаревића, која је садржала низ легендарних елемената. Родослов је започињао Констанцијем Хлором, а у њему су истакнуто место имали кћи Константина Великог и њен супруг Лициније, „родом Србин“, један од предака Стефана Немање, родоначелника династије Немањића. У том родослову је деспот Стефан Лазаревић нашао легитимно место преко своје мајке, кнегиње Милице, жене кнеза Лазара (сл. 335).<sup>57</sup> Упућеност на византијске традиције Србија је током раног XV века исказивала и у домену преноса реликвија и неговања култова. Тако је деспот Стефан у своју државу допремио руку Константина Великог и нерукотворени образ Богородичин. Такође, ширење култа свете Теофано имало је посебно место у Деспотовини. Мошти свете Теофано, пренете у нову престоницу – Београд, слављене су и поштоване као реликвија која је нову српску престоницу повезивала са Константинопољем, где је тај култ био посебно уважаван.<sup>58</sup> Тако је у доба деспота Стефана Лазаревића непосредно надовезивање на византијске традиције добило посебан израз у владарској идеологији: Константин Велики није био само предак српског деспота већ и узор на кога се, оснивајући нову престоницу, српски владар угледао.

<sup>54</sup> Кораћ Д., *Света Гора*, 118–122; Krsmanović, *Mount Athos and Political Thought*, 161–166.

<sup>55</sup> Михаљчић, *Крај Српској Царстви*, 183–189; Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 81–91.

<sup>56</sup> ССРЛ, XII–XXIX, XXXIII; Радојичић, *Развој старих српских родослова*, 21–36; Банашевић, *Лейтоисци о пореклу Немањића*, 5–13. V. *Родослови, Хроника*, in: Трифуновић, *Азбучник*.

<sup>57</sup> *Събрани съчинения на Константин Косиенечки*, 371–372; Крсмановић, *Радослови, Лейндарне генеалогije*, 92–93.

<sup>58</sup> Марјановић-Душанић, *Династија и светост*, 90–92.